

Περιβαλλοντική ψυχολογία: Η συνεισφορά της στο σχεδιασμό των τεχνικών έργων και του χώρου που μας περιβάλλει

Του κ. Πάνου ΚΟΣΜΟΠΟΥΛΟΥ,

Αν. Καθηγητή Περιβαλλοντικής Αρχιτεκτονικής,
Δημοκρίτειου Παν/μίου Θράκης

Περίληψη

Το θέμα που αναπτύσσεται στον παρόν άρθρο μπορεί να διαχωριστεί σε δύο κύριες ενότητες: αρχικά στο θέμα της περιβαλλοντικής αντίληψης και στη συνέχεια στο θέμα της έρευνας και μελέτης των κοινωνικών εκτιμήσεων των περιβαλλοντικών επιπτώσεων.

Και τα δύο θέματα, θα τα αντιμετωπίσουμε κάτω από το πρίσμα της Περιβαλλοντικής Κοινωνικής Ψυχολογίας. Θα ξεκινήσουμε προσθέτοντας κάποιες βασικές έννοιες, για να έχουμε ένα επίπεδο αναφοράς. Η Περιβαλλοντική Ψυχολογία είναι η επιστήμη, που ασχολείται με τις αλληλεπιδράσεις ανάμεσα στον άνθρωπο και το χώρο που τον περιβάλλει. Δεν εξετάζει ούτε απομονωμένη την ανθρώπινη συμπεριφορά, ούτε απομονωμένο το τεχνητό και φυσικό περιβάλλον που υπάρχει ανεξάρτητα από τον άνθρωπο. Επικεντρώνεται στη σφαιρική αντιμετώπιση των σχέσεων αλληλεπίδρασης που υπάρχουν ανάμεσα σ' αυτά τα στοιχεία, τα αντιμετωπίζει αλληλένδετα σε όλα τα επίπεδα, χωρίς να τα διαχωρίζει. Η Κοινωνική Ψυχολογία, προέκυψε πρόσφατα από το γεγονός, ότι και πολλοί κοινωνικοί ψυχολόγοι προσχώρησαν στον κλάδο, αλλά και από το γεγονός, ότι ο χώρος μας δεν απευθύνεται σχεδόν ποτέ σε ένα και μόνο άτομο, αν και πάντοτε μας είναι (επιστη-

μονικά) ευκολότερα να μελετάμε σχέσεις και αντιδράσεις ενός μονάχα ατόμου ή συγκεκριμένου χώρου.

1. Εισαγωγή

Σαν χαρακτηριστικά της Περιβαλλοντικής Κοινωνικής Ψυχολογίας, μπορούμε να αναφέρουμε τα ακόλουθα:

Α. Διεπιστημονική: Τόσο στις θεωρητικές προτάσεις, όσο και στο ερευνητικό πεδίο, ασχολήθηκαν και ασχολούνται επιστήμονες, που προέρχονται από πολλούς και διάφορους επιστημονικούς κλάδους: ψυχολόγοι, αρχιτέκτονες, πολεοδόμοι, κοινωνιολόγοι, χημικοί, φυσιολόγοι και πολλοί άλλοι, προσπαθώντας να ξεφύγουν από τα ντετερμινιστικά όρια του κλάδου τους, συνεργάστηκαν με άλλες ειδικότητες και προσπάθησαν να μελετήσουν τα φαινόμενα των σχέσεων αλληλεπίδρασης ανθρώπου και χώρου πιο σφαιρικά, και σίγουρα πιο αποτελεσματικά.

Β. Αντίθετη στο κλασικό σχήμα S - R: Για πολλές δεκαετίες, με αφορμή πρόδρομες και ίσως πρωτοποριακές για την εποχή τους ερευνητικές εργασίες, οι κοινωνιοψυχολόγοι δεχόντουσαν στην πλειονότητά τους, τους αφορισμούς του τύπου Α Ερέθισμα προκαλεί την Β Αντίδραση. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα το να συμπαρασύρει πολλούς επιστημονικούς κλάδους σε μονό-

πλευρες θεωρήσεις, όσον αφορά τον κάθε έναν στον τομέα του.

Γ. Έρευνες πεδίου: Και πάλι για πάρα πολλές δεκαετίες, είναι γνωστό πως ο ψυχολόγος για παράδειγμα, ήταν απομονωμένος στο εργαστήριό του, όπου εκεί με την παρατήρηση και το πείραμα έβγαζε συμπεράσματα για την ανθρώπινη συμπεριφορά και ο αρχιτέκτονας π.χ. από την άλλη, μόνος επάνω στο σχεδιαστήριό του, έδινε εκ Θεού αναντίρρητες λύσεις (π.χ. χρυσή τομή). Η Περιβαλλοντική Κοινωνική Ψυχολογία, από τα πρώτα βήματα εφάρμοσε τις έρευνες πεδίου. Τη διερεύνηση δηλαδή του προβλήματος, στο χώρο, όπου υπήρχε το πρόβλημα.

Δ. Πολλαπλό πρίσμα προσέγγισης: Το χαρακτηριστικό αυτό, ίσως ως ολοκλήρωση των προηγούμενων, αναφέρεται στην επίδιωξη της Περιβαλλοντικής Κοινωνικής Ψυχολογίας, σχετικά με το να προσεγγίζονται τα θέματα ταυτόχρονα από επιστήμονες διαφορετικών ειδικοτήτων, ώστε να υιοθετούνται διάφορα πρίσματα ταυτόχρονα, υπογραμμίζοντας την πολυεδρικότητα των προβλημάτων της πραγματικής ζωής.

Τα χαρακτηριστικά που προαναφέραμε, μας οδηγούν στο συμπέρασμα πως είναι λογικό να μη συζητούμε για μία μοναδιαία, εξειδικευμένη επιστήμη, αλλά για την προσπάθεια σύγκλισης και θεωρητικών στοιχείων αλλά και ερευνητικών προσπαθειών, από πολλούς ταυτόχρονα κλάδους. Έτσι η Π.Κ.Ψ. συγκεντρώνει στους κόλπους της ερευνητές από τη ψυχολογία, την κοινωνιολογία, τη φυσιολογία, τη φυσική, τη χημεία, την αρχιτεκτονική, την πολεοδομία, την αστική κοινωνιολογία κ.λ. Τελικός στόχος των προσπαθειών, η επίτευξη έρευνας και μελέτης όσο το δυνατόν πιο σφαιρικής, και ελπίζουμε- πιο αποτελεσματικής.

2. Περιβαλλοντική αντίληψη και γνώση

Ως περιβαλλοντική αντίληψη και γνώση υπονοούμε τον τομέα που ασχολείται με την έρευνα του τι, πώς και γιατί, αντιλαμβάνονται οι άνθρωποι σχετικά με το χώρο, που

τους περιβάλλει και πως το επεξεργάζονται. Αυτό το επίπεδο φυσικά αναφέρεται στο νοητικό/συναισθηματικό επίπεδο. Πρέπει να δούμε μερικά στοιχεία εδώ, πριν να συζητήσουμε το τι συμβαίνει στο επίπεδο της πρακτικής και συμπεριφοράς. Θεωρούμε δεδομένη τη δυνατότητα λήψης και επεξεργασίας πληροφοριών, σύμφωνα με το ακόλουθο μοντέλο: Κατάσταση / πληροφόρηση / αντίληψη / κωδικοποίηση / αποθήκευση / ανάκληση / αντίδραση.

Το κάθε ένα από τα βήματα αυτά, σίγουρα αποτελεί αντικείμενο μελέτης και έρευνας ειδικών επιστημόνων, που όμως εκφεύγει κατά πολύ από το δικό μας περιορισμένο αντικείμενο.

Αυτό που μας ενδιαφέρει εδώ, και το υπογραμμίζουμε, είναι πως η παραμικρή επέμβαση / τροποποίηση σε οποιοδήποτε βήμα από τα προηγούμενα, σαφώς αλληλεπιδρά και με τα υπόλοιπα βήματα.

Στην προσπάθειά μας να κατανοήσουμε το φαινόμενο της περιβαλλοντικής αντίληψης, θα δούμε λίγο πιο αναλυτικά ορισμένα επί μέρους θέματα.

2.1. Γνωστικός Χάρτης: Μ' αυτόν τον όρο, αναφερόμαστε στην εσωτερική νοητικά αναπαράσταση του περιβάλλοντος, που υπάρχει στο μυαλό του κάθε ανθρώπου, σχετικά με το χώρο, που τον περιβάλλει. Αυτό βέβαια καλύπτει από την εικόνα του σύμπαντος, μέχρι τον ατομικό χώρο του καθενός: δωμάτιο, γραφείο κ.λ. Το θέμα δεν είναι καθόλου απλό: πέρα από την τεράστια γκάμα κλιμάκων, που καλύπτει και το σχετικό χαρακτηριστικό της άμεσης δυνατότητας αλλαγής κλίμακας, έχει πολλές αξιοσημείωτες ιδιότητες. Περιλαμβάνει -σε διάφορα επίπεδα- όλα τα στοιχεία της γνώσης μας για το περιβάλλον, καθώς και τις υποκειμενικές αξιολογήσεις μας γι' αυτό. Η Τρίτη διάσταση (το ύψος), διερευνήθηκε πρόσφατα σε έρευνα πεδίου από τον συγγραφέα (1991), καθώς και με τη θεωρία του Στόπου, αναλύθηκαν οι σημασιολογικές φορτίσεις των γνωστικών χαρτών. Αυτούς

λοιπόν τους γνωστικούς χάρτες μπορούμε να τους προσεγγίσουμε με δύο τρόπους: τις φραστικές περιγραφές και τα σκίτσα, που κάνουν οι άνθρωποι όταν τους ζητούμε πληροφορίες για έναν τόπο / χώρο. Φυσικά, ποτέ δεν μπορούμε να «δούμε» έναν γνωστικό χάρτη, πάντοτε θα προσπαθούμε να μελετήσουμε αναπαραστάσεις του, όπως αυτές τις εκφράζουν οι άνθρωποι.

2.2. Νόημα και σημασία στην εικόνα του περιβάλλοντος: Ο κάθε γνωστικός χάρτης, η κάθε νοητική αναπαράσταση του χώρου, όπως είπαμε προηγουμένως, περιλαμβάνει και τη σημασιολογική φόρτιση που -υποκειμενικά- προσδίδει το κάθε άτομο στα επί μέρους στοιχεία που συγκροτούν αυτή τη νοητική εικόνα - το γνωστικό χάρτη. Για μας, η έρευνα αυτού του τομέα είναι αυτή που παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον, από την άποψη, ότι μπορούμε να οδηγηθούμε -όπως θα δούμε παρακάτω- σε συμπεράσματα για την ποιότητα του περιβάλλοντος με την ευρεία έννοια, όπως οι ίδιοι οι χρήστες την αντιλαμβάνονται.

3.1. Τρία επίπεδα: Παρόλο που προσπαθούμε να αποφεύγουμε τις κατηγοριοποιήσεις, νομίζουμε πως γενικά μπορούμε να διακρίνουμε τρεις γενικές κατηγορίες ή τρία γενικά επίπεδα που αφορούν τις σχέσεις και αλληλεπιδράσεις των ανθρώπων με το περιβάλλον και αποτελούν αντικείμενα μελέτης της Περιβαλλοντικής Ψυχολογίας:

α. Προσανατολισμός. Αφορά γενικά στην τοποθέτηση των ατόμων μέσα στο περιβάλλον και όλες τις διεργασίες, που σχετίζονται με τη «νοητική» τοποθέτηση του ανθρώπου απέναντι στα χωρικά του πλαίσια.

β. Λειτουργία. Αφορά άμεσα στις διεργασίες αλληλεπίδρασης των ανθρώπων με το χώρο που τους περιβάλλει, στο επίπεδο της συμπεριφοράς τους μέσα στο χώρο, που αποτελεί το αντικείμενο του ενδιαφέροντός μας.

γ. Αξιολόγηση. Αφορά στο επίπεδο της «κριτικής» στάσης των ανθρώπων απέναντι στον περιβάλλοντα χώρο τους. Φυσικά δεν

αναφερόμαστε ποτέ μονάχα στο υλικό ή χτιστό περιβάλλον και υπογγραμμίζουμε αυτό το σημείο. Και αυτό γιατί, άσχετα με την οπτική γωνία κάθε ειδικευμένου επιστήμονα, που έχει συνηθίσει να απομονώσει και να μελετά έναν μοναδικό παράγοντα, όπως έχει αποδειχθεί από τις έρευνες της Περιβαλλοντικής Ψυχολογίας, οι άνθρωποι οι ίδιοι αντιμετωπίζουν το περιβάλλον τους πολύ πιο σφαιρικά και συνολικά, από όσο ίσως θα εξυπηρετούσε εμάς ως επιστήμονες. Σαφώς έχουν τη δυνατότητα να απομονώσουν και να σχολιάσουν ένα παράγοντα, όταν αυτό χρειασθεί ή ζητηθεί, αλλά η καθημερινή τους ζωή αποδεικνύει πως η αξιολόγηση του περιβάλλοντός τους είναι μάλλον γενικότερη. Έτσι σ' αυτήν την ενότητα, θα προσπαθήσουμε να πλησιάσουμε αναλυτικότερα το επίπεδο της αξιολόγησης, που είναι αυτό που μας ενδιαφέρει άμεσα κάθε φορά, που μελετούμε τις επεμβάσεις μας στον περιβάλλοντα χώρο.

3.2. Προσωπικός χώρος - πληθυσμιακή συσσώρευση (crowding): Ένας μεγάλος αριθμός από εφαρμοσμένες έρευνες της περιβαλλοντικής ψυχολογίας, έχει αποδείξει πως τα άτομα έχουν κάποιους εσωτερικούς κανόνες, ή νόμους, ή αξίες, που τους υπαγορεύουν, όπως άλλως τε συμβαίνει και σε όλη τη φύση, την ανάγκη για ύπαρξη ενός προσωπικού χώρου. Η ανάγκη αυτή αποτελεί ένα σοβαρό πεδίο έρευνας της περιβαλλοντικής κοινωνικής ψυχολογίας, τόσο σε ατομικό, όσο και ομαδικό επίπεδο όσον αφορά όχι μόνον άτομα, αλλά και ολόκληρα κοινωνικά υποσύνολα με σταθερά ή περιστασιακά κοινά χαρακτηριστικά. Οι έρευνές μας έχουν αποδείξει πως η ανάγκη για προσωπικό χώρο εκφράζεται, εκδηλώνεται και αγωνίζεται να κατοχυρωθεί, με διαφορετικούς τρόπους, αλλά σταθερά και συστηματικά. Στις περιπτώσεις, που έχουμε αδυναμία έκφρασης αυτής της ανάγκης, για λόγους κοινωνικούς ή άλλους, τότε έχουμε σαφή την εκδήλωση στρες, που αφορά είτε ομάδες (συνωστισμός, υπερπληθυσμός), που εκδη-

λώνεται με διάφορους τρόπους. Ακόμα, πρέπει να προσθέσουμε εδώ, ότι αντικείμενο έρευνας αποτελεί και το άλλο άκρο της κλίμακας του προσωπικού χώρου, δηλαδή η απομόνωση του ατόμου και / ή της κοινωνικής υποομάδας. Όπως δήποτε πάντοτε, γίνεται φανερό πως οι δύο ακραίες αυτές περιπτώσεις αλληλεπίδρασης με τον περιβάλλοντα χώρο, έχουν σαφώς επιπτώσεις στην ανθρώπινη συμπεριφορά.

3.3. Περιβαλλοντικές αιτίες του στρες:

Έχει γίνει ευρύτατα γνωστό κατά τα τελευταία χρόνια, πως οι στρεσογόνοι παράγοντες για τον άνθρωπο ανήκουν καθαρά στο περιβάλλον του. Όπως δήποτε, οι ψυχοφυσιολογικοί μηχανισμοί που οδηγούν στα αποτελέσματα, είναι εσωτερικοί και εξατομικευμένοι. Όμως οι παράγοντες που προκαλούν αυτά τα φαινόμενα ανήκουν στο περιβάλλον μας και αποτελούν αντικείμενο για πολλές έρευνες της Περιβαλλοντικής Ψυχολογίας. Το πεδίο αυτό είναι πάρα πολύ ευρύ: καλύπτει από τα επίπεδα θορύβου και φωτισμού, ως τα επίπεδα ιονισμού, ρύπανσης και υγρασίας και από το πάχος των μεσοτοιχιών των διαμερισμάτων, ως τη γειτνίαση με αεροδρόμιο και βιομηχανικές ζώνες.

Οι έρευνες που καλύπτει η Περιβαλλοντική Ψυχολογία, καλύπτουν όλες τις δυνατές κλίμακες, από το δωμάτιο ή το χώρο εργασίας, ως ολόκληρη αστική περιοχή και έχουν μέχρι τώρα προσφέρει πολλά και χρήσιμα αποτελέσματα, που μπορούν κάλλιστα να βρουν εφαρμογή στις όποιες μελέτες αφορούν επέμβαση στο περιβάλλον.

3.4. Περιβαλλοντική αξιολόγηση - Κοινωνικός αντίκτυπος: Όλα όσα αναφέραμε στις προηγούμενες ενότητες, μας οδηγούν αβίαστα στο συμπέρασμα πως τόσο σε ατομικό, όσο και σε κοινωνικό επίπεδο, οι άνθρωποι δέχονται και άμεσες και έμμεσες επιπτώσεις από κάθε τι που σχετίζεται με το περιβάλλον τους, εφ' όσον βρίσκονται σε συνεχή αλληλεπίδραση με αυτό. Παλιότερα, τόσο η έλλειψη ορισμένων γνώσεων από πλευράς των επιστημόνων πριν από την αλ-

ματώδη τεχνολογική εξέλιξη, όσο και η έλλειψη ενημέρωσης του κοινού σε πολλά θέματα, πριν από την εξάπλωση των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας, οδήγησαν πολλές φορές σε ατυχείς συγκυρίες. Όμως, οι πρόσφατες εξελίξεις των τελευταίων χρόνων, τόσο στην εξέλιξη της τεχνολογίας και της έρευνας που αύξησαν την επιστημονική γνώση, όσο και στην εξάπλωση των Μέσων Μαζικής Επικοινωνίας από την άλλη, είναι γνωστό πως δεν επιτρέπουν πια στους επιστήμονες παρακινδυνευμένες κινήσεις. Η κοινή γνώση πολύ γρήγορα ενημερώνεται για όλα όσα συμβαίνουν και διαμορφώνεται σχετικά εύκολα από όλους όσους διαχειρίζονται τα Μ.Μ.Ε.

Έτσι, από τη μία οι πολιτικές σκοπιμότητες και από την άλλη η ανάγκη για ακροαματικότητα ή πώληση φύλλων, οδηγούν συχνά σε ακρότητες, που φέρνουν και τους ίδιους τους επιστήμονες σε δύσκολη θέση. Σ' αυτό το σημείο, η Περιβαλλοντική Κοινωνική Ψυχολογία με τις έρευνες και τις μελέτες της, μπορεί να προσφέρει τη μέθοδο προσέγγισης του κάθε προβλήματος με τέτοιο τρόπο, που να αποφευχθούν -στο μέτο του δυνατού- προβλήματα επιπτώσεων στις κοινωνικο/οικονομικές δομές.

3.5. Επιδίωξη για το «βέλτιστο» περιβάλλον: Ως επιστήμονες εξειδικευμένοι σε κάποιον ιδιαίτερο κλάδο, πολλές φορές έχουμε έτοιμη μία πρόταση αντιμετώπισης για κάθε πρόβλημα, ιδιαίτερα στον τεχνικό τομέα. Οι έρευνες, όμως, που έχει διεξαγάγει η Περιβαλλοντική Κοινωνική Ψυχολογία, όπως και πρόσφατα εμείς στην περιοχή της Θεσσαλονίκης, αποδεικνύουν πως η κοινωνική συνείδηση και οι ευαισθησίες των κατοίκων του αστικού χώρου, είναι πολύ πιο ψηλά από όλες μας τις προσδοκίες.

Στις συνεντεύξεις και τα ερωτηματολόγια, που προσωπικά έχω διεξαγάγει, αποδείχτηκε πως ο σύγχρονος άνθρωπος είναι πολύ πιο ώριμος από ό,τι ίσως, θα φανταζόμασταν και έχει πλήρη συνείδηση του γεγονότος πως για την επίτευξη της «εξέλι-

ξης», κάτι κερδίζουμε αλλά και κάτι χάνουμε. Η επιθυμία των ανθρώπων για καλύτερες συνθήκες ζωής μέσα σε έναν καλύτερο χώρο, σε ένα καλύτερο περιβάλλον, είναι δεδομένη. Γνωρίζουν όμως πολύ καλά στην πλειονότητα, ότι ο αγώνας για κάτι τέτοιο, σημαίνει πως κάτι θα κερδίσουμε και κάτι άλλο θα χάσουμε. Έτσι, ζητείται από εμάς, η καλύτερη δυνατή εξισορρόπηση της πλάστιγγας.

3.6. Δυνατότητες: αξιολόγηση στόχων / τροποποίηση στάσης: Η έρευνα της Περιβαλλοντικής Ψυχολογίας, αποσκοπεί σε τρία χρονικά επίπεδα: προ της επέμβασης, κατά τη χρήση κάποιου έργου ή χώρου, για βελτιώσεις και μετά από κάποια διάρκεια χρήσης, για συμπεράσματα μελλοντικής χρήσης. Η συνεισφορά της έγκειται στο γεγονός, ότι μπορεί να προσφέρει βοήθεια στη φάση της προβληματικής των επιστημόνων, ώστε να γίνει κατανοητό όλο το φάσμα των προβλημάτων πραγματικών και/ή πιθανών. Η ολοκληρωμένη και σφαιρική αντιμετώπιση της κάθε πιθανής επέμβασης στον περιβάλλοντα χώρο, επιτρέπει την ολιστική αντιμετώπιση της κατάστασης έτσι, ώστε να παρθούν κρίσιμες αποφάσεις, να έχει προηγηθεί μία προβληματική προς αυτήν την κατεύθυνση του «βέλτιστου» αποτελέσματος, έχοντας συνεκτιμήσει οικονομικό κόστος, περιβαλλοντικές επιπτώσεις και κοινωνικές αντιδράσεις. Είναι σαφώς ευκολότερο το να τροποποιηθεί ένα έργο στη φάση της μελέτης, παρά εκ των υστέρων να καταβάλλονται προσπάθειες είτε για διορθώσεις, είτε

για απολογίες. Ακόμα, η έρευνα της Περιβαλλοντικής Ψυχολογίας μπορεί να συνεισφέρει τόσο προς την κατεύθυνση της τροποποίησης της στάσης των αρμόδιων αρχών, βοηθώντας έτσι στη φάση της λήψης αποφάσεων, όσο και στην καλύτερη αποδοχή της όποιας επέμβασης από την κοινωνική συνείδηση των ανθρώπων.

4. Σύνοψη - Συμπεράσματα

Είπαμε πολύ περιληπτικά και συνοπτικά, το τι είναι η Περιβαλλοντική Κοινωνική Ψυχολογία, τι είναι αντίληψη του Περιβάλλοντος, καθώς και ποιοι είναι οι παράγοντες που αφορούν τον κοινωνικό αντίκτυπο των περιβαλλοντικών επιπτώσεων. Οι ενότητες που προηγήθηκαν, μας οδηγούν σαφώς στο συμπέρασμα πως η αντιμετώπιση του περιβάλλοντος δεν είναι καθόλου απλή και μονοσήμαντη. Όπως δήποτε, ο κάθε ένας από εμάς έχει κάποιον εξειδικευμένο ρόλο επιστημονικό, που καλείται να εφαρμόσει στην πράξη και στην κοινωνική πρακτική. Όμως το πρίσμα της Περιβαλλοντικής Κοινωνικής Ψυχολογίας, πιστεύουμε πως μας βοηθά να συνειδητοποιήσουμε την ανάγκη για διεπιστημονική προσέγγιση των προβλημάτων αυτών. Ελπίζουμε πως η συνεργασία αυτή των διαφόρων ειδικοτήτων, που παλιότερα τόσο πολύ μας ξένιζε -ή ακόμα και μας φόβιζε- βοηθά σήμερα στο να προσφέρουμε στο κοινωνικό σύνολο έργο τέτοιο που να αποσκοπεί τόσο στη βελτίωση των συνθηκών ζωής, όσο και στην μεγαλύτερη δυνατή κοινωνική αποδοχή.

Βιβλιογραφικές αναφορές

1. Πάνος Κοσμόπουλος: Περιβαλλοντική Αντίληψη του Αστικού Χώρου: Έρευνα στη Θεσσαλονίκη, 1994. Θεσσαλονίκη, University Studio Press.

2. Πάνος Κοσμόπουλος: Environmental Representations: Delphi as a Σ - Topos», 1995. Θεσσαλονίκη, University Studio Press.

3. Πάνος Κοσμόπουλος: Έρευνα για τα προβλήματα και τα θέματα της νεολαίας της

Θεσσαλονίκης, 1995. Θεσσαλονίκη, C.P.E.R.

4. Πάνος Κοσμόπουλος: Έρευνα στο Δήμο Ελευθερίου - Κορδελιού. Σχέσεις ανθρώπου - περιβάλλοντος, 1997. Θεσσαλονίκη, C.P.E.R.

5. Πάνος Κοσμόπουλος: Περιβαλλοντική Κοινωνική Ψυχολογία, 2000. Θεσσαλονίκη, University Studio Press.